

Botka Ferenc

A befejezetlen *Felelettől* – a *Nikiig* és a **proteszt-novelláig**

Jegyzetek Déry Tibor 1945 utáni levelezés-köteteinek szerkesztése közben

A levelek kisebb-nagyobb megjegyzései sokszor mélyebben bevilágítanak egy-egy műalkotás keletkezésébe, mint a terjedelmes tanulmányok vagy elemzések. Legalábbis ezt tapasztalta Déry Tibor levelezésének szerkesztője, miközben új fényben kezdtek kibontakozni előtte a szerző legvitatottabb művének háttere és „folytatásának” körvonalai.

Szerzőnk önéletrajzában 1932/33-at teszi meg írói életrajzának fordulópontjául, írásága kezdetéül. Másfél éves berlini tartózkodása alatt napi kapcsolatba került a baloldali politikálásával. Gyengéd kapcsolatai révén sztrájkok, tíz- és százezres tömeggyűlések, féllegális kirándulások szemtanúja, résztvevője. A nácik előnyomulása és 1933-as győzelme hatása alatt elhatározta, hogy ezután másképpen ír, melléáll – régimódi kifejezéssel élve – az „elnyomottak” érdekvédő harcainak és legtágabb értelemben vett „ügyének”.

Mindez váratlan s bizonyos mértékig ellentmondásos, sőt komikus volt, hiszen gyerekkora, neveltetése jómódú, nagypolgári családhoz kötötte. Elhatározásában, döntésében kizárólag erkölcsi és „emberbaráti” indítékok álltak, bár tegyük hozzá, hogy újdonsült „szalonkommunistaként” kizárólag a művészet eszközeivel, írásával volt hajlandó életprogramját megvalósítani.

Így született meg 1933-ban a német ellenállás három pillanatát és ellentmondásait megvilágító *Szentől szembe* című kistrilógia, majd ezt követően – négy év kitartó elvonulásaiban – *A befejezetlen mondat*; amely már a társadalom, a korabeli magyar társadalom egészéről kívánt keresztmetszetet adni, ebbe az „egészbe” ágyazva azt, amit időközben a munkásmozgalomból megismert.

Az 1933 és 1936 között játszódó mű címében és az ábrázolt mozgalom tekintetében is befejezetlen, mert a szerző látókörébe a kommunista párt tevékenységéből csak munkanélküli tüntetésekre és röplapostásokra telt – s egy olyan szektás jövőképre, amely minden lelkesége és önfeláldozást is vállaló hite ellenére sem vezetett sehová. Ezt a zsákutcába jutott politikát a mozgalom központja, a Komintern 1935-ben leállította, ám magyar tagozata még hosszú ideig nem volt hajlandó elhagyni bűvkörét.

Hiába kötötte Déry „elkötelezettsége”, művészként nem volt képes erőszakot tenni tapasztalatain: a szektás és bezárkózó mozgalom eredménytelenségén, „befejezetlenségén”. (A sötét háttérhez tegyük még hozzá a Szovjetunióból érkező híreket a konstrukciós perekről és halálos ítéleteiről, amelyek semmiképpen sem tették vonzóvá a szocializmus megvalósuló keleti gyakorlatát.)

Majd jöttek az itthoni üldöztetés évei, amikor nem az alkotásért, hanem a pusztá fennmaradásért és megmaradásért kellett naponta megküzdeni.

*

1945-öt így szerzőnk szó szerint „felszabadulásként” fogadta, a sárga csillagtól megszabadultan egy reményteli új élet kezdeteként. Az ezt követő négy évet az ország felemelkedésének élte meg. A romok eltűntek, véget ért a történelem egyik legszörnyűbb inflációja, a háború előtti megközelítő életszínvonal körvonalai kezdtek kibontakozni. S a politikai helyzet is biztató volt. A jaltai egyezmény értelmében Magyarország és szomszédjai a Szovjetunió érdekszférájába kerültek ugyan, de a megegyezés szerint az nem szorgalmazhatta a társadalmi és politikai viszonyok megváltoztatását. 1945-ben és 1947-ben szabad választásokat tartottak, számos párt került a parlamentbe, a kormány koalícióként működött, amelynek arányait a választások eredményei határozták meg. A Magyar Kommunista Pártja 1945-ben a szavazatok 17%-át, 1947-ben 30%-át kapta. Felvetődött természetesen a szocializmus gondolata is, de csak mint távoli cél, amelyhez egész „korszak” vezet, s elérése csak demokratikus eszközökkel képzelhető el. (Az irodalom egységét az 1946-os Írókongresszuson Lukács György – a különféle irányzatok egymásmellettségét hirdette meg. Az írók elé ekkor még semmiféle követendő „példaképet” – sem a „szocialista realizmusét”, sem a szovjet irodalomét – nem állítottak.)

Ilyen körülmények között merült fel Déryben a gondolat, hogy az ostrom-elbeszéléseket (*Alvilági játékok*) és a háborúban elárvult gyerekek történeteit (*Jókedv és buzgalom*) követően megírja *A befejezetlen mondat* „folytatását”, amely más, eredményes távlatokban jeleníti meg a szocializmus *demokratikus*, a társadalom természetes mozgásából kinövő jövőjét. Egyszóval: *feleletet* ad korábbi „kérdéseire”. – A tervezett regény szerkezete nem olyan laza, számos egymás mellett s egymástól nemegyszer független cselekményszál futtató (szakszóval: polihisztorikus), mint *A befejezetlen mondaté* volt. Annál hagyományosabb, már-már „klasszikus”; központjában egy munkásifjú életével – ifjúságától felnőttkoráig, amikor is – 1948. április 29-én – a száznál több munkást foglalkoztató üzemek államosítása során átveszi egy gyár igazgatását. (Az államosítás önmagában a munkáshatalom kialakításának a kezdeteként is felfogható, de jeleznünk kell, hogy a háborút követően – mint a gazdaság hatékonyabbnak vélt formáját – Nyugaton is alkalmazták.)

A regény cselekménye itt gondolatban lezárult – még a Rákosi Mátyás által 1949-ben felvetett proletárdiktatúra és a szocializmus gyorsított felépítésének Keletről sugallt gondolata, majd rövidesen megvalósuló gyakorlata előtt.

A munkásifjú életét – Köpe Bálint lett a neve – szerzőnk ugyanúgy, mint korábban, nem egyetlen osztály, hanem a társadalom egészének háttérével kívánta megrajzolni – egyfajta szocialista *Buddenbrook házként* –, körképet adva a húszas és harmincas évekről és a háború utáni újjáépítésről. Ezért a kiterjedt Köpe család történetével párhuzamosan felvázolta egy nemzetközi hírű tudós – ő lett Farkas Zénó – életpályáját is, amely a kistarcsai kastélyában házmesterkedő Köpéné révén időnként érintkezik a proletariátus hétköznappjaival, ugyanakkor betekintést ad a maga társadalmi köreinek (beleértve a legmagasabbakat is) a világába.

Grandiózus elgondolás, amelynek nagyságával Déry maga is tisztában volt. Mindenekelőtt a kort kellett a legapróbb részleteiben megismernie; amelyhez történelmi forrásmunkák tucatjait olvasta és jegyzetelte ki. A munka dandárját azonban Köpe Bálint környezetének, életkörülményeinek megismerése jelentette, hiszen erről az osztályról – mint a nagytőkés családból származónak – nemigen lehettek meg az

íráshoz szükséges élménytartalékai. A kortársak tucatjait vallatta a harmincas évekről, az angyal földi Tizenhárom-ház és környékének hétköznapjairól – füzetek egész sorát töltte meg feljegyzéseivel. S ugyanezt tette a munkásmozgalom, az egykori kommunista párt képviselőivel is, hiszen ő maga – a Tanácsköztársaság hónapjaitól eltekintve – 1945 előtt nemhogy az illegális munkában nem vett részt, de még a leglazább formában sem volt a KMP-vel kapcsolatban. (A regény szerteágazó anyaggyűjtéséhez lásd *Déry Tibor levelezésének 1945–1950-ös kötetéből* a 249–250., 253–254., 269–270., 297., 311–312., 321., 332–333. oldalakat.)

A hagyatékban található több doboznyi előtanulmányt követően Déry 1949 áprilisában hozzálátott a nagyregényhez. (Amely – tegyük hozzá – csak nagyon áttételesen hozható összefüggésbe szorgos jegyzeteivel.) Ezek felhasználásával ugyanis egy teljesen önálló regényvilágot teremtett. Ez ugyan pontosan követte a történelem menetét és egyes eseményeit, összképét azonban a szocializmusnak az a látomása határozta meg, amely az 1945–1948-as évek reményeiből indult ki, s végső soron a szerző erkölcsi és érzelmi motívumait követő jövőképét tükrözte. (S amelyben Lukács György „távlatos” szocializmusának az elgondolása is belejátszott.)

Az első kötet 1927 tavaszán kezdődik és az 1930. szeptember elsejei nagy munkanélküli tüntetéssel végződik. Megjelenítése kettős optikájú: egyszerre láttatja magukat a „történelmi” tényeket, de egyben azt az élménysort is, amelyben – táguló világismerettel – a 12–15 éves Köpe Bálint mindezt megélte.

A második kötet 1932/1933 fordulóján indul és három évet ível át: Bálint a sok alkalmi munka után szakmát kezd tanulni, majd politikai bonyodalmak miatt elveszti állását.

Az első kötet 1950-ben, a második 1952-ben jelent meg. – Ezalatt az ország politikai képe, irodalompolitikája alaposan megváltozott: a szocializmusért való demokratikus küzdelemből – terrorba torkolló – proletárdiktatúra lett. Ezt szerzőnk magánemberként tudomásul vette, s párttagként bizonyos mértékig igazodott is hozzá. Am alkotóként ragaszkodott regényvilágának korábbi szellemiségéhez és kereteihez. (S mint látni fogjuk: a még hiányzó harmadik és negyedik köteteket is ebben a felfogásban kívánta befejezni.)

Nem így azonban az irodalompolitika és annak vezetője, Révai József. *A Feleletet* – mert ez lett a nagyregény címe – kezdetben a kritika az ötvenes évek elejének jeles alkotásaként üdvözölte. Am a pártpolitika számára gondot jelentett, mert nem volt beilleszthető az új irodalmi kánon, a szocialista realizmus Prokrasztész-ágyába.

Révai nagy tanulmánya, majd azt követően az 1952 szeptemberében lefolytatott pártvita bele kívánt szólni a mű további sorsába (s talán néhány meglévő részlet átírásába is). Azt állítva ugyanis, hogy az osztályharc ábrázolása helyett túl sok benne az elvont „moralizálás”; továbbá hogy a nem proletár Farkas Zénót és a kommunista lánnyal kibontakozó szerelmét túl rokonszenvesen ábrázolja; legfőképpen azonban azt, hogy a fiatal – 1936-ban is még csak 21 éves – Köpe Bálintot „távol tartja” a nagybetűs Párttól, amelyet a korabeli ideológia s a szocialista realizmus elvárásai értelmében a történelem meghatározó, „vezető” erejeként kellett volna bemutatni.

Ez a művészethez méltatlan csetepaté számunkra ezúttal kizárólag azért fontos, mert szerzőnk a vita egyik felszólalásában elmondja, hogyan is képzelte el (a soha el nem készült) nagyregény befejezését. Idézzük teljes terjedelmében:

„A III. kötet Hitlernek Bécsbe való bevonulásával kezdődik s 1941-ig tart, Magyarországnak a háborúba való belépéséig. A fokozódó fasizálódásnak, de a jobb kereseti lehetőségeknek ebben a korszakában Bálint szakmát, állandó munkahelyet szerez, s feleségül veszi Juliskát. Farkas Istvánnál, a tanár nagybátyjánál dolgozik, így kerül majd sztrájkok, bérharcok révén ellentétbe magával a tanárral is, aki ismét a laboratóriumban dolgozik. Osztályellentétek keletkeznek.

Bálint frissen szerzett boldogságát védelmezi ugyan, de sohasem erkölcsi integritása kárára: a fokozódó osztályelnyomás azonban mind közelebb hozza ahhoz a ponthoz, amikor individualista erkölcsi problémái szervesen átnőnek társadalmi-politikai problémákká. Az elhatározó lökést 1941-ben a háború kitérése adja meg; az ezután következő időben, a IV. kötetben, jelentősen meggyorsul a fejlődés.

Fejlődése természetesen nem légüres térben folyik, öntudatra ébredését, jellemét eleinte lassan, majd mind gyorsuló ütemben az osztálytudat képviselője, a párt segíti. Abban a mértékben, ahogy életének tárgyi nehézségei sokasodnak, bontakozik ki szemünk előtt a párt is, s nemcsak cselekvésben, de néhány önmagán is túlmutató hős alakjában, kiknek sorsát majd 1948-ig fogjuk követni. Ezeknek jelentősége, az osztálytudatos forradalmártípus jelentősége, habár csak rövidebb ideig tárgyalom, messze túlnő a Bálint-típus jelentőségén. De én Bálintot is hősnek tartom, ha csak lassan jut is el a forradalmi felismerésig, s hősnek is írom meg, azzal a szándékkal, hogy egy szép példaképet formáljak meg.

A III. kötetben kezdődik meg a kis Juliska főalakká váló fejlesztése: egy nagyon szép, fiatal forradalmár női típust akarok belőle formálni.

Farkas Zénót az ország fokozódó fasizálódása tovább fejleszti dacos, ellenzéki, anarchikus mivoltában. A II. kötet szerelmi epizódjában ugyan erkölcsileg megbukott, de ugyanígy megbukott volna az I. kötetbeli Farkas Zénó is; az alak maga nem változott, csak osztálymivolta és erkölcsi hibái kaptak részletesebb ábrázolást. Jellemének ellentmondásossága a III. kötetben folytatódik a fokozódó politikai terror, a németellenesség medrében ismét ellenállását hívja ki, a lényének erkölcsi vonásait segíti és fejleszti. Révai el[vtárs] egy elnézés folytán azt a véleményt tulajdonítja nekem Farkas Zénóról és Nagy Júlia szerelmi viszonyáról, hogy én abban „leleplezem” a tanárt, leleplezem, hogy »az úri osztály megfertőzi, rontja a nép fogékony, felnövekvő gyermekeit«, mert »a nő számukra csak nemi kellék«. De ez nem az én véleményem erről a szerelemről, hanem Veres Péteré, akit előbb szó szerint idézek válaszcikkemben, majd ebből a felvetésből kiindulva vizsgálom meg következtetéseit. Révai elvtársnak ez az elnézése vezeti őt arra a következtetésre, hogy a vita hevében megtagadtam hősömet, holott én a tanárt mindvégig egy előzetes teru szerint formálom: Nagy Júliával való szerelmi epizódját pedig – mint az Révai elvtárs további elemzése során pontosan látja – mint egy sikertelen kísérletet mutatom be, hogy osztályából kiugorjon. Szeretettel és bensőségesen azért ábrázolom a tanárt, mert a felszabadulás után a népi demokrácia mellé fog állni, természetesen nem mint kommunista, hanem mint ama számtalan zsörtölődő tudósaink egyike, akiknek érdeklődését és rokonszenvét új munkalehetőségeik révén nyertük meg.” (Kéziratból in *Szép elmélet fonákja. Cikk, művek, beszédek, interjúk, 1945–1957*, Bp., PIM, 2002, 281–282.)

Szegény meggyötört szerzőnk! Jót akart! Azt bizonyítani, hogy hőse végül mégis eljut a „Párthoz”. Ám ez a szelíd folytatás csak olaj volt a tűzre. A felolvasott tervek ugyanis egy hajszálnyira sem hozták közelebb művét Révai elgondolásaihoz. Ellenkezőleg! A demokratikus szocializmus jegyében végül is arról szóltak, hogy Kópe Bálintot nem elsősorban „osztálytudata”, hanem erkölcsi indítékok sodorták a mozgalomba. A mozgalomba – és nem a „történelmet alakító” Párt közelébe; amelyet ugyanakkor nem szervezettség, hanem magányos és önfeláldozó hősök tesznek számára vonzóvá. Nem szólva Farkas Zénóról, aki nemhogy eltűnne, de utóbb övé lesz az egyik főszerep.

Révai ledorongolása végleg elvette Déry kedvét a folytatástól. Az érzelmeken túl elvi meggondolásból sem volt hajlandó eleget tenni az ideológus ostoba elvárásainak. Regényét meghagyta töredéknek.

Taktikai meggondolásokból ugyan hosszú ideig ígérgette a nagyregény folytatását, amit azonban sohasem vett komolyan. Szinte megoldhatatlan kérdések elé került volna a háború végén önfeloszlató párt „szerepének” – és a vele párhuzamosan létező (s a moszkvai irányítású mozgalom többszörösét kitevő s magukat szintén kommunistának valló)

„frakciók” ábrázolásában, amely tabutéma volt 1945 után (vezetőit bebörtönözték). S talán még ennél is nagyobb nehézségek vártak volna rá az utolsó kötetben, a szocializmus távlatainak felvázolásában, amelyeket nem szerves fejlődés, hanem a vesztes háborút követő nemzetközi egyezmények hozhattak napirendre.

*

Három nehéz év következett – a diktatúra fokozódásával és a „szocialista realizmus” további erőszakolásával.

Közben – szovjet indítással – Nagy Imre 1953 júliusában meghirdette az addigi politika korrekcióját, s a következő másfél év alatt – a meghozott intézkedések következtében – az egész ország fellelegzett; az írók pedig végre kimondhatták, ami szívüket nyomta, kimutatták (nem volt nehéz) a proletárdiktatúrának nevezett rendszer emberellenességét és kártevéseit – előbb a publicisztika nyelvén, majd a változásokat függően követő költeményekben.

1955 márciusában azonban mindennek vége lett. Rákosi Mátyás – Moszkva tudtával és beleegyezésével (új fordulat!) – megkezdte Nagy Imre háttérbe szorítását. Először csak pártbírálat érte „liberalizmusa” miatt, utóbb lemondatták miniszterelnökségéről, majd az MDP-ből is kizárták.

Déryben ekkor mozdultak meg az ellenállásnak azok az erői, amelyek szépirodalmi alkotásokban mondtak nemet a korra. (Nyílt levélben és cikkek egész sorával már korábban is kiállt Nagy Imre törekvései mellett. Ám alkotóként akkor vonult szilárd és visszavonhatatlan ellenzékbe, amikor véglegessé vált, hogy a reformok sorsa megpecsételődőtt.)

Ekkor számolt le művészileg azzal a korszakkal, amelyben a *Felelet* írásának kezdetén hitt, hiszen az azt követő évek bebizonyították, hogy álmái terrorba, egyeduralomba, a normális társadalmi létezés megcsúfolásába fordultak. – Élete új célja az eszme e kudarcának a lemeztelenítése lett.

Megváltozott alkotói szándékát egy jelképes dátummal, a száznál több munkást foglalkoztató üzemek 1948-beli államosításával is aláhúzta. A *Felelet* eredetileg itt végződött volna – tele hittel és reménnyel. Új kisregénye, a Niki viszont épp itt kezdődik – a kényszer szülte általános rossz hangulattal, a letartóztatásokkal, a szabadságtól megfosztottak meghurcolásával.

Mindennek megformálása kissé bonyolultabb, mint az „egyesben” fogalmazó és nyugodtabb előadású nagyregényé. Déry ismét az elbeszélés különféle párhuzamos szálainak/rétegeinek az egymásra helyezésével építkezik benne. Csakhogy e rétegek *A befejezetlen mondat* gyakorlatához képest nem egyenrangúak. A legfelsőbb, egy bűbájos kutyakölyök életének kivirágzása és elhullása – a leghangosabb és leglátványosabb. Az alatta meghúzódóé, az Ancsa család (gazdáinak) sorsa már szűkszavúbb, akár szürkének is mondható, nem szükséges részletezni – Niki életét bemutató „érzéki” színeinek ellentételezéseként.

Tovább haladva a mag felé, már csak tómondatok maradnak – az ország megromlott hangulatára, a félelemmel fertőzött hétköznapiakra, s még ennél is kevesebb Niki gazdájának, Ancsa Jánosnak a sorsára: kiemelték, igazgató lett, „ejtették”, börtönbe vetették, s amikor kiszabadul, nem tud feleletet adni sem arra, hogy miért tartóztatták le, sem arra, hogy miért szabadult.

Távollétében a gazdájától és szabadságától megfosztott állat egyre gyengül, s végül elpusztul.

Még nagyon sok mindent elmondhatnánk a kisregény más művészi vonatkozásairól. Ám nem ez a feladatunk.

Jegyzeteinkkel Déry 1945 utáni munkálkodásának és politikai nézeteinek éles megváltozását kívántuk bemutatni, az életműnek azt a szakaszát, amely a szocializmus lelkes igenlésétől a belőle való kiábrándulásig vezetett, s amelynek utóbb a világhírűvé vált *Szerelmem, A téglafal mögött, a Vendéglátás* és a *Találkozás* című elbeszélések létrejöttét köszönhetjük.

Van azonban írásunknak egy mellékszála is, amely a *Felelet* többszörösen igazságtalan sorsához kapcsolódik. Az ötvenes években szektás pártszempontok alapján támadták a valóságban színvonalasan és hitelesen megírt regényt. A rendszerváltozást követően viszont irodalmi közvélekedésünk számos képviselője a *Feleletet* – mint a diktatúra termékét – „leírta” a magyar irodalom értékei közül. Néhány évvel ezelőtt Poszler György emelte ismét az érdeklődés mezejébe, rámutatva önmagáért szóló művészi értékeire. (Lásd F. Gy., *Felelet? – mire? A „Déry-vita” dilemmái*, in *Mérlegem egy életmű*. A Déry Tibor halálának huszonötödik évfordulóján rendezett tudományos konferencia előadásai, 2002. december 5–6. Bp., 2003. Petőfi Irodalmi Múzeum, 82–92.)

Sorainkkal tovább szeretnénk tágitani a mű „rehabilitációját”, kiemelve világképének rokonszenves és igazán csak napjainkban kitapintható távlataira; amelyek egyben befejezetlenségének is okozói voltak.